

Ontgonnen verleden

Regiobeschrijvingen provincie Flevoland

Adriaan Haartsen

landbouw, natuur en
voedselkwaliteit

Directie Kennis, juni 2009

© 2009 Directie Kennis, Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit

Rapport DK nr. 2009/dk116-E
Ede, 2009

Teksten mogen alleen worden overgenomen met bronvermelding.

Deze uitgave kan schriftelijk of per e-mail worden besteld bij de directie Kennis onder vermelding van code 2009/dk116-E en het aantal exemplaren.

Oplage	50 exemplaren
Auteur	Bureau Lantschap
Samenstelling	Eduard van Beusekom, Bart Looise, Annette Gravendeel, Janny Beumer
Ontwerp omslag	Cor Krufft
Druk	Ministerie van LNV, directie IFZ/Bedrijfsuitgeverij
Productie	Directie Kennis Bedrijfsvoering/Publicatiezaken Bezoekadres : Horapark, Bennekomseweg 41 Postadres : Postbus 482, 6710 BL Ede Telefoon : 0318 822500 Fax : 0318 822550 E-mail : DKinfobalie@minlnv.nl

Voorwoord

In de deelrapporten van de studie Ontgonnen Verleden dwaalt u door de historisch-geografische catacomben van de twaalf provincies in Nederland. Dat klinkt duister en kil en riekt naar spinnenwebben en vochtig beschimmelde hoekjes. Maar dat pakt anders uit.

Deze uitgave, samengesteld uit twaalf delen, biedt de meer dan gemiddeld geïnteresseerde, verhelderende kaartjes, duidelijke teksten en foto's van de historisch-geografische regio's van Nederland. Zo geeft het een compleet beeld van Nederland anno toen, nu en de tijd die daar tussen zit.

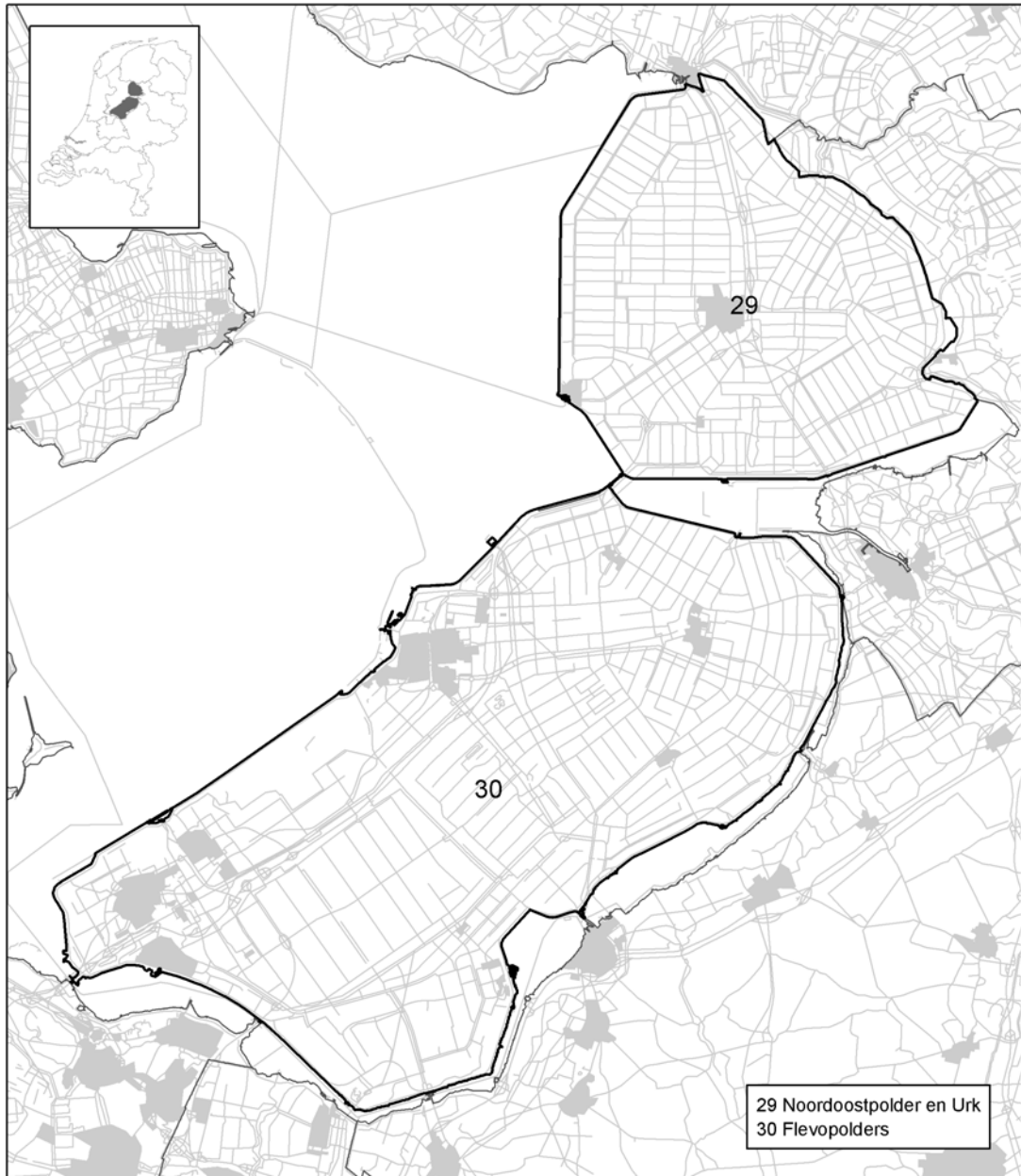
De hoofdstukken over de deelgebieden/regio's schetsen in het kort een karakteristiek per gebied. De cultuurhistorische blikvangers worden gepresenteerd. Voor de fijnproevers volgt hierna een nadere uiteenzetting. De ontwikkeling van het landschap, de bodem en het reliëf, en de bewoningsgeschiedenis worden in beeld gebracht. Het gaat over de ligging van dorpen en steden, de verkavelingsvormen in het agrarisch land, de loop van wegen, kanalen en spoorlijnen, dijkenpatronen, waterlopen, defensielinies met fortificaties. Opvallend is het grote aantal landgoederen, buitenplaatsen en kastelen in Nederland. Een veelheid komt aan bod. Er wordt stil gestaan bij: waarom dààr, waarom is het juist op die plaats ontstaan?

Het verleden wordt ontgonnen; u reist mee over heuvels, langs rivierenbeddingen, door polders, over boerenland en stadjes. Na bestudering bent u duizenden, ontdekkingen, avonturen, afgravingen en ontginningen rijker. Deze kennis van ons cultureel erfgoed maakt deel uit van het digitaal kennissysteem Cultgis onderdeel van de kennisinfrastructuur Cultuurhistorie afgekort KICH. Hierin is naast de historische geografie, de historische bouwkunst en de archeologie ontsloten. Zie hiervoor de website www.kich.nl.

Namens alle werkers aan deze regiorapporten over de historische geografie in Nederland en breder met het geografisch-informatiesysteem Cultgis/KICH wens ik het gebruik hiervan in uw werk van harte toe.

DE DIRECTEUR DIRECTIE KENNIS
Dr. J.A. Hoekstra

Historisch Geografische Regio's in Flevoland

Inhoudsopgave

Inleiding	7
1 Regio 29: Noordoostpolder en Urk	9
1.1 Ligging	9
1.2 Karakteristiek	9
1.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap	10
1.4 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis	12
1.5 Historisch-geografische elementen en structuren	19
1.6 Literatuur	20
2 Regio 30: Flevopolders	23
2.1 Ligging	23
2.2 Karakteristiek	23
2.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap	24
2.4 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis	25
2.5 Historisch-geografische elementen en structuren	31
2.6 Literatuur	32

Inleiding

Is een schurveling een met uitsterven bedreigde vlindersoort, een houtwal die een haaiemeet omgeeft, of is het wellicht een pingoruïne? Waar werd zout gewonnen en wat heeft dit met turf te maken? Is moertering gevaarlijk? Hoe zit het met het verhaal van de bedijkingen in de kuststreken en het rivierengebied en wat betekent dit voor het aanzien van de regio's?

Als we om ons heen kijken ontdekken we overal sporen van de wordingsgeschiedenis van Nederland. Vaak weten we er in de praktijk niet goed raad mee. Ontgonnen Verleden beantwoordt uw vragen over de bewoningsgeschiedenis. Het is een digitaal informatiesysteem met de werknaam 'Cultgis'. Het vertelt hoe mensen leefden en hoe zij hun omgeving vormgaven. Het maakt het landschap leesbaar als een spannend boek. Ontgonnen verleden levert de bouwstenen voor de biografie van het rijke Nederlandse cultuurlandschap. Deze twaalf rapporten vormen hiervan een onderdeel.

Het geografische informatiesysteem Cultgis van het ministerie van LNV ontsluit cultuurhistorische kennis en maakt het verleden beleefbaar. Cultgis bevat belangrijke informatie voor nieuwe ruimtelijke ontwerpen en schetst de samenhang tussen patronen en structuren. Het biedt informatie op verschillende niveaus. De regiokaart is hiervan één zo'n informatieniveau. Cultgis beschrijft per regio de bewoningsgeschiedenis en de specifieke kenmerken van het cultuurlandschap. De structuur van het Cultgissysteem kent een getrapte opbouw in een geografische informatie systeem (GIS). De opbouw begint met een globale karakteristiek over de historische geografie op nationaal niveau. De beschrijvingen van landschapstypen en deellandschappen gaan over in meer concrete beschrijvingen zoals deze provinciale rapporten. Een selectie van de zogenaamde historisch geografische aandachtgebieden, die van nationale betekenis worden geacht, bevinden zich op het niveau daaronder. Op het laagste niveau treffen we concrete elementen en patronen.

Het Cultgissysteem is ontwikkeld in het monitoringprogramma Meetnet Landschap (traject 1992 – 2006). Het is ook een onderdeel van de kennisinfrastructuur Cultuurhistorie. Het cultgis databestand is IMKICH conform (GML-standaard) en daardoor geschikt voor uitwisseling in een NEN3610 omgeving zoals inmiddels standaard in de Ruimtelijke Ordening (DURP).

De kennisinfrastructuur Cultuurhistorie (KICH) met de website www.kich.nl biedt verschillende partijen – zoals het ministerie van LNV en de rijksdienst cultureel erfgoed (voorheen RACM) van het ministerie van OCW - een platform voor het uitwisselen van de diverse databestanden. Het drieluik historische geografie, historische bouwkunst en archeologie staat hierin centraal. Er ligt een uitnodiging aan andere partijen zoals provincies, gemeenten en maatschappelijke organisaties om zich aan te sluiten en zo samen te werken aan een robuuste en levende datastructuur voor de cultuurhistorie.

Samen met aardkundige waarden vormen cultuurhistorische elementen en patronen, structuren en ensembles hiervan in het Nederlandse cultuurlandschap het fysieke erfgoed van ons land. Deze aspecten spelen een belangrijke rol voor de ruimtelijke kwaliteit en de belevingswaarde van Nederland.

1 Regio 29: Noordoostpolder en Urk

Karakteristiek voor de Noordoostpolder zijn de uit betonelementen opgetrokken schuren

1.1 Ligging

De regio Noordoostpolder en Urk is het noordelijke deel van de provincie Flevoland. De regio wordt grotendeels omringd door water van het IJsselmeer, het Keteldiep, het Zwarte Meer en het Vollenhover Kanaal. Tussen Blokzijl en Lemmer wordt de grens met de regio's Kop van Overijssel en Veenpolders gevormd door de oude Zuiderzeedijk.

1.2 Karakteristiek

Het bijzondere van de regio Noordoostpolder en Urk is het contrast tussen het oude landschap van de vroegere eilanden Schokland en Urk het nieuwe land van de droogmakerij de Noordoostpolder. De vroegere eilanden zijn getekend door de strijd tegen het water die er is gevoerd, en die tot voortdurend landverlies leidde. Schokland moest zelfs geheel verlaten worden in 1859. Rondom Urk is ook heel wat land weggeslagen, maar het dorp zelf ligt op een stevige keilembult die de aanvallen van de zee heeft kunnen weerstaan. Urk heeft ook de voordelen van de ligging aan het water weten te benutten: tot de dag van vandaag is het een welvarend vissersdorp.

De Noordoostpolder is een zeer grote droogmakerij, de tweede die in het kader van het Zuiderzeeproject gereed kwam. De wijze van vormgeving en inrichting zijn uniek: een centrumdorp omringd door tien kleinere dorpjes, een radiaire structuur van

hoofdvaarten en hoofdwegen, een stelsel van ringwegen die de kleinere dorpen met elkaar verbinden, de boerderijen die in kleine clusters bij elkaar liggen. Hoe bijzonder de regio in cultuurhistorisch opzicht is blijkt wel uit het feit dat Schokland is opgenomen in de Lijst van het Werelderfgoed van Unesco en dat gewerkt wordt aan een voorstel tot plaatsing voor de Noordoostpolder.

Cultuurhistorische blikvangers

- De meest in het oog springende cultuurhistorische aspecten, die de wordingsgeschiedenis van het gebied illustreren, zijn:
- de rationele percelering
- de radiaire structuur van de belangrijkste wegen en waterlopen
- de ringwegen
- de dijken
- de markante boerderijen van betonelementen
- de erfbeplanting
- vissersdorp Urk
- het 'eiland in het land' Schokland

Karakteristiek boerenhof met betonnen palen bij de oprit.

1.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap

Voor de ontwikkeling van het huidige landschap in de regio zijn de geologische processen in het Pleistoceen en het Holoceen bepalend geweest.

1.3.1 Pleistoceen

Tijdens het Pleistoceen was een groot deel van ons land, ook het gebied van de huidige Noordoostpolder, een geosyclinaal dalingsgebied. Als gevolg van bewegingen langs breuken in de ondergrond daalde het gebied. De daling werd echter gecompenseerd door enorme pakketten rivierafzettingen die in de slenk werden afgezet door de voorlopers van de Rijn en de Maas. Deze voornamelijk zandige afzettingen zijn meer dan 300 meter dik. Dit alles speelde zich af in een periode van twee miljoen jaar, voor de komst van het landijs.

In het Saalien, de voorlaatste ijstijd, was een groot deel van Nederland bedekt met landijs. Onder het ijs werd een laag keileem afgezet. Ook in de ondergrond van de Noordoostpolder is deze afzetting op veel plaatsen aanwezig. Keileem bestaat uit een mengsel van zand, zware leem en keien. Bij Vollenhove en Urk werd de keileem door het ijs tot lage heuvels opgedrukt. Ook in de ondergrond van Schokland is een

stuwwal gevonden, deze komt echter net niet aan de oppervlakte. Waarschijnlijk zijn de stuwwallen gevormd nadat het ijs zijn maximale uitbreiding had gehad. Een tijdlang waren de aanvoer en het afsmelten van het ijs in evenwicht en veranderde het ijsfront nauwelijks van zijn plaats.

In het Weichselien, de meest recente ijstijd, bereikte het landijs ons land niet. Wel heerste er in de koudste periode van deze ijstijd, het Pleniglaciaal, een toendraklimaat. Doordat vegetatie vrijwel ontbrak in de koudere fasen van de ijstijd kon de wind op grote schaal bodemdeeltjes opnemen. Over grote delen van de regio is toen een laag dekzand afgezet, die over het algemeen niet meer dan 2m dik is.

Deze grote zwerfkei in Urk is tijdens de voorlaatste ijstijd in de buurt terechtgekomen. Het schilderwerk is van later datum.

1.3.2 Holocene

Na afloop van de Weichselijstijd, zo'n 10.000 jaar geleden, begon het Holocene. Het gebied van de Noordoostpolder was toe een zwak golvend zandlandschap waar enkele rivierduinen en de keilembult van Urk bovenuit staken. In het zuiden van de polder lag de benedenloop van de Overijsselsche Vecht. Het klimaat werd warmer en vochtiger en er ontwikkelde zich al spoedig een gesloten vegetatiedek. Door het afsmelten van de ijskappen steeg de zeespiegel, en als gevolg hiervan ook de grondwaterspiegel op het land. Op lage plekken met een gebrekkige afvoer ontstonden moerassen waarin veenvorming kon plaatsvinden. Uiteindelijk breidde het veengebied zich over grote delen van de regio uit en vormde onderdeel van het enorme veenland dat ook een groot deel van het huidige IJsselmeergebied bedekte. Alleen de keilembult van Urk bleef als een droog eiland temidden van het veenmoeras liggen.

De veenvorming ging door tot in de Vroege Middeleeuwen. In de 10^e en 11^e eeuw werden grote delen van het enorme veengebied ontgonnen en omgezet in boerenland. Ook op Urk en op Schokland werd in die tijd gewoond.

Landbouw bedrijven in een veengebied heeft echter altijd bodemdaling tot gevolg. Om te kunnen boeren moet de grond ontwaterd worden. Daar veengrond echter voor een belangrijk deel uit water bestaat levert het graven van sloten en greppels vrijwel direct een verlaging van het maaiveld op.

Dit proces, inklinking, wordt nog versterkt door de bodembewerking. Door de grond los te halen kan er lucht toetreden tot de bodem. Onder invloed van de zuurstof worden de plantaardige resten, waaruit veen bestaat, omgezet in water en kooldioxide. Dit proces wordt wel interen of oxideren genoemd.

Door de bodemdaling werd het gebied kwetsbaar voor overstromingen. In de twaalfde eeuw begon de vorming van de Zuiderzee. Tijdens de Allerheiligenvloed van 1170 werden grote stukken van het veenland in het huidige IJsselmeergebied en de

Noordoostpolder weggeslagen en in de eeuwen erna breidde de Zuiderzee zich steeds verder uit. Tal van dorpen zijn verdrongen en verwoest. Het veen werd op veel plaatsen verslagen tot op het pleistocene zand, slechts op twee plaatsen bleven in het Zuiderzeegebied veeneilanden bestaan: Schokland en Marken. Waar het veen was weggeslagen kwam een kleilaag tot afzetting, die hier en daar enkele meters dik is. Deze klei is afgezet in de Zuiderzeeperiode. In de Flevopolders is ook in de IJsselmeerfase nog een flinke kleilaag afgezet, maar daarvoor was de IJsselmeerperiode te kort in de Noordoostpolder (1932-1936).

1.4 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis

1.4.1 Prehistorie en Romeinse tijd

Voordat het hele Noordoostpoldergebied met veen was bedekt zijn er in verschillende perioden mensen geweest die hier gejaagd, gevist en misschien ook wel gewoond hebben. Er zijn vondsten bekend van het Laat-Paleolithicum (Oude Steentijd, de periode aan het eind van de laatste ijstijd) tot in het Neolithicum, de Jonge Steentijd. Aan de oevers van de Vecht, die vroeger door het zuidelijke deel van de polder stroomde, vestigden zich mensen van de Swifterbandcultuur. Dit waren de eerste boeren in de Noordoostpolder, terwijl ze voor hun levensonderhoud nog in hoge mate afhankelijk waren van jacht, visserij en voedsel verzamelen. De mensen van de Swifterbandcultuur stonden dus op de overgang van de Midden Steentijd naar de Jonge Steentijd.

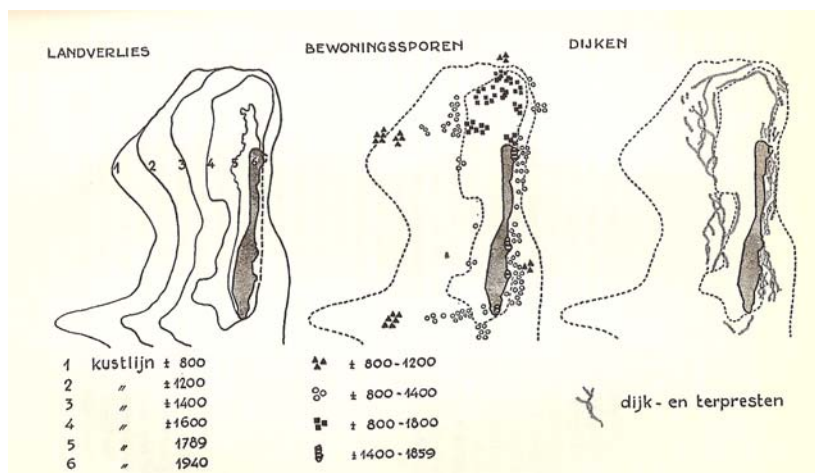
Daarna nemen de vondsten af. Het veen breidt zich over grote oppervlakten uit en maakt het vrijwel onmogelijk in het gebied te wonen en landbouw te bedrijven. Wel zal men via kreken en geulen af en toe het gebied hebben bezocht om er te jagen of te vissen. In 2006 is bij Kraggenburg een boomstamkano gevonden uit de IJzertijd.

1.4.2 Middeleeuwen en Nieuwe tijd

De eerste aanwijzingen voor bewoning op Urk en Schokland komen uit bronnen van de tiende eeuw. Schokland zat toen nog aan het vasteland van Overijssel vast en Urk maakte deel uit van een veel groter eiland in het Almere. Door stormvloed en overstromingen onstond vanaf 1170 de Zuiderzee, die zich steeds verder uitbreidde te koste van het veenland. Diverse dorpen in het gebied van de Noordoostpolder zijn in de golven ondergegaan. Hun naam herleeft is sommige van de nieuwe dorpen, zoals Nagele en Creil.

Toen de Noordoostpolder werd aangelegd zijn de eilanden Urk en Schokland in het nieuwe land opgenomen.

Schokland is vermoedelijk vanaf de 10e eeuw bewoond. Het is het restant van een veel groter veengebied dat door afslag telkens kleiner is geworden. Door het landbouwkundig gebruik en de ontwatering was de bodem gaan dalen en werd het gebied kwetsbaar voor overstromingen.

Kustafslag bij Schokland. Bron: G.D. van der Heide, 1965

Stormvloed en overstromingen sloegen grote stukken van het veengebied weg. Tot circa 1450 was Schokland nog door een veenrug met het vaste land verbonden. Toen deze rug werd weggeslagen ontstond een eiland. Door de ontginning van het veengebied heeft de middeleeuwse mens dus zelf een handje meegeholpen aan het ontstaan van een eiland in de Zuiderzee. Het eiland was toen nog vele malen groter dan

het smalle strookje land dat er bij het droogvallen van de Noordoostpolder nog van over was. Door de slappe veengrond was Schokland een makkelijke prooi voor de zee. Voortdurend gingen grote stukken land verloren. Vergeefs werd geprobeerd het gebied tegen de golven te beschermen. Maar de aanleg van dijkjes en paalschermen kon niet verhinderen dat steeds weer delen van het eiland werden afgeknabbeld. Vooral aan de westkant van het eiland zijn (nadat de polder was drooggevallen) de sporen van oude dijken teruggevonden. Ook de vele terpresten die na het droogvallen rond Schokland zijn gevonden duiden erop dat de bevolking voortdurend moest verhuizen om te ontkomen aan het water. Uiteindelijk trokken de circa 650 Schokkers zich terug op drie woonterpen aan de oostkant van het eiland.

Het eiland Schokland op de Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, omstreeks 1850, dus vlak voordat het eiland ontruimd zou worden.

De situatie op het eiland werd steeds moeilijker. Een nieuwe stenen dijk werd in 1804 aan de westkant van het eiland aangelegd. Bij een stormvloed in 1825 overstroomde het eiland echter geheel en werden er tientallen huizen vernietigd. Het werd voor de bevolking te gevaarlijk om op het eiland te blijven. In 1859 besloot de Rijksoverheid daarom tot een algehele ontruiming van het eiland. De bevolking werd gedwongen het eiland te verlaten. De Schokker vissers vestigden zich in plaatsen aan de Overijsselse kust, zoals in Vollenhove. Er bleven

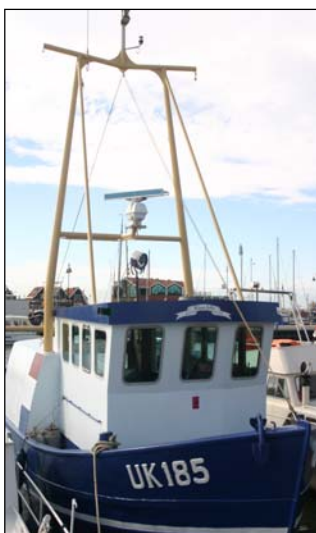
nadien nog een paar mensen op Schokland wonen, onder andere om de vuurtoren te bedienen.

Nadat de dijk om de Noordoostpolder was gesloten werd in 1941 begonnen met het wegpompen van het water. Enige tijd later kwam Schokland op het droge te liggen. In het begin stak het voormalige eiland enkele meters boven de omgeving uit, maar het proces van inklinking zette al spoedig in. De totale daling bedraagt tot nu toe circa 1,5 meter. Verdere uitdroging is echter nadelig voor de archeologische betekenis van het eiland. En juist vanwege de bewoningssporen uit de prehistorie is Schokland op de Lijst van het Werelderfgoed van Unesco gezet. Er worden thans pogingen ondernomen om de landbouwgronden rondom het voormalige eiland uit de agrarische productie te halen en op deze percelen een hoger grondwaterpeil in te stellen. Om de contouren van Schokland zichtbaar te maken, is een 'groene zoom' van bomen om het voormalige eiland aangelegd.

Het voormalige eiland Urk bestaat uit een pleistocene keileemopduiking, die nog steeds duidelijk zichtbaar is. Het eiland werd vanaf de 10e eeuw bewoond en is tot op de dag van vandaag bewoond gebleven. De geschiedenis van Urk is in verschillende perioden te verdelen. Aanvankelijk was Urk een boerendorp met een uitgestrekte hoeveelheid land rondom het huidige dorp, dat op de keileembult ligt. Maar net als bij Schokland het geval was werd er veel land weggeslagen totdat Urk een eiland was geworden. Anders dan bij Schokland bestond de ondergrond van het dorp uit taaie keileem, dus hoefden de

bewoners niet bang te zijn dat het hele dorp in de golven zou verdwijnen. Wel verdween de kerk omstreeks 1600.

In de zeventiende en achttiende eeuw ontwikkelde Urk zich van een landbouwdorp tot een vissersdorp. De visserij werd de belangrijke economische pijler van het dorp. In 1890 kreeg Urk een dagelijkse bootverbinding met Enkhuizen en Kampen. Deze gebeurtenis kan worden beschouwd als het begin van de modernisering die het eiland en zijn bewoners doormaakte in de eerste helft van de twintigste eeuw. De toekomst van Urk als vissersdorp kwam in gevaar door de afsluiting van de Zuiderzee in 1932. De Afsluitdijk maakte voorgoed een einde aan de Zuiderzee en de aanleg van de dijken van de Noordoostpolder betekende ook dat Urk geen eiland meer zou zijn. Men dacht dat het met de visserij op Urk wel gauw afgelopen zou zijn. Dit is echter niet gebeurd. De Urker vissers gingen grotere kotters bouwen en op de Noordzee vissen. De visafslag op Urk groeide. Tot eind jaren '70 van de vorige eeuw werd de vis nog grotendeels aangevoerd via de Urker haven. Na die tijd werden de kotters te groot om over het IJsselmeer naar de thuishaven te komen en werd de vis per vrachtwagen vanuit zeehavens als IJmuiden, Harlingen, Delfzijl, Lauwersoog aangevoerd om op Urk te worden verhandeld. Rond de visafslag groeide een enorme visverwerkende industrie.

De UK 185 in de haven van Urk

Twee kenmerken van Urk: vissershuizen en godvruchtigheid

De Zuiderzeewerken

De eerste plannen voor de drooglegging van de Zuiderzee zijn de plannen die Henric Stevin in de zeventiende eeuw maakte. Enthousiast geworden door de grote droogmakerijen als de Beemster en de Schermer maakte hij schetsen voor een nog veel ambitieuzer project: de drooglegging van de Zuiderzee. De zeegaten tussen de eilanden moesten afgedamd worden en van spuisluisen voorzien worden. Simpel maar knap bedacht, maar gezien de technische mogelijkheden van die tijd niet te realiseren. Pas in de 19^e eeuw werden opnieuw plannen gemaakt. De technische mogelijkheden waren belangrijk toegenomen door de toepassing van de stoommachines. Het droogmalen van het 18.000 ha grote Haarlemmermeer in 1852 toonde aan dat een grootschalige drooglegging technisch mogelijk was. Toen gingen de plannenmakers er eens goed voor zitten: Kloppenborg en Faddegon in 1848, Van Diggelen in 1849, Beijerinck in 1866, Kooy in 1870, Stieltjens in 1873, Huët in 1875 en 1880, Linse in 1883, Wenmaeckers, ook in 1873 en Leemans, 1877. Al deze lieden hadden meer of minder vergaande plannen gemaakt om de Zuiderzee of delen daarvan droog te leggen. Het wachten was op de regering, om een standpunt in te nemen over de mogelijke drooglegging. En de regering, die in deze periode van liberale politiek niet erg happig was op grote staatsdeelname in dit soort projecten, liet het afweten. Daarom werd in 1886 op particulier initiatief de Zuiderzeecommissie opgericht. Deze commissie nam zich voor om de wilde plannen, die tot die tijd waren gepubliceerd, te verbeteren en van een serieuze onderbouwing te voorzien. Om dat

Enkele van de vele plannen voor afsluiting en gedeeltelijke drooglegging van de Zuiderzee.

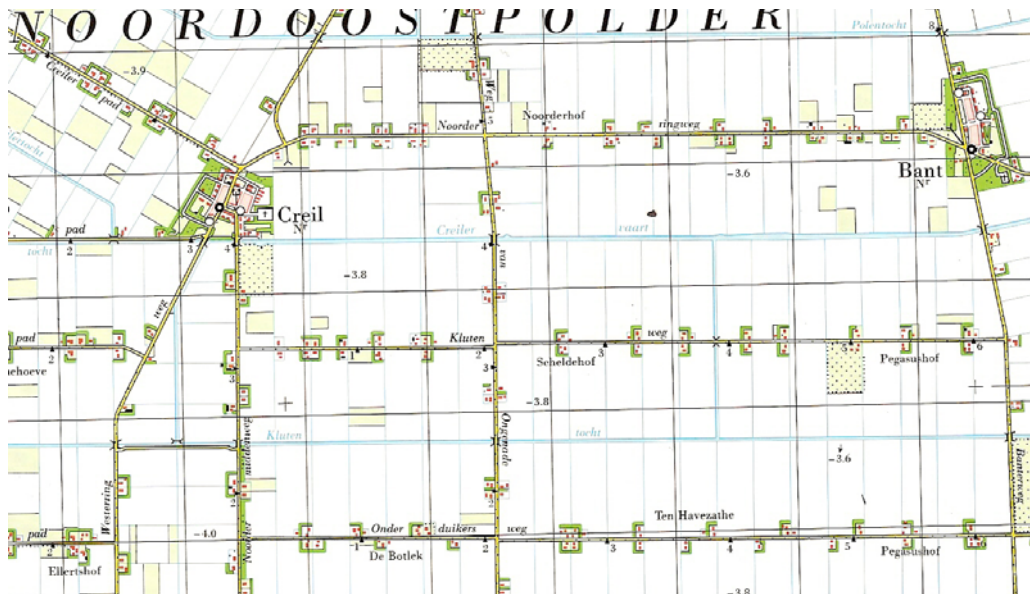
werk uit te voeren werd in hetzelfde jaar ir. Cornelis Lely aangetrokken. Hij ging aan de slag, schreef in 1891 een gedegen rapport bestaande uit acht delen waarin hij de plannen ontvouwde die later bijna geheel zijn uitgevoerd.

De Noordoostpolder is dus de tweede droogmakerij van het Zuiderzeeproject. Ondanks de economische crisis van de jaren dertig werd in 1936 besloten een begin te maken met de aanleg van de Noordoostpolder. Deze polder was de kleinste van de nog aan te leggen IJsselmeerpolders. Bovendien sloot de nieuwe polder in het noordoosten direct aan op het oude cultuurland van Friesland en Overijssel. De aanleg hiervan zou dus de geringste kosten vergen. Tussen 1936 en 1942 werd gewerkt aan de aanleg van de dijken en aan de drooglegging van de polder. In de oorlogsjaren bood de nog onontgonnen polder onderdak en werk aan vele onderduikers, waaraan de Onderduikersweg haar naam dankt.

Voordat de polder was drooggevalen had men al nagedacht over de toekomstige inrichting van de polder en de verkaveling. Het belangrijkste uitgangspunt was een efficiënte agrarische inrichting van het gebied. Daarbij speelden de kavelgrootte, de bereikbaarheid van de boerenbedrijven over land en water en het nederzettingenpatroon een belangrijke rol. Zo werd besloten dat de kavelbreedte in de Noordoostpolder groter moest worden dan in de Wieringermeer, namelijk 300 meter. Bij een kaveldiepte van 800 meter leverde dat een standaardkavel op van 24 ha. In samenhang hiermee zijn er veel bedrijven gesticht van 12, 24, 36 en 48 ha.

De verschillende soorten agrarische kregen hun eigen plek in de polder. Zo werden de kleinere bedrijven, merendeels tuinbouw- en fruitteeltbedrijven, voornamelijk gesitueerd rond de nog aan te leggen dorpen, om zo een geleidelijke overgang van het dorp naar het landbouwgebied te verkrijgen. De windsingels rond de tuinbouw- en fruitteeltbedrijven zorgden voor een besloten karakter. De grotere landbouwbedrijven werden wat verder bij de dorpen vandaan gepland. Bouwland was de overheersende vorm van landbouw, maar in verstuivingevoelige gebieden was grasland verplicht.

Aan een goede bereikbaarheid van de boerenbedrijven zowel over water als over land werd eveneens veel belang gehecht. De beide korte zijden van de kavels moesten in principe aan een weg en een waterloop (tocht of vaart) gesitueerd zijn.

De inrichting van de Noordoostpolder. Parallel lopende wegen en waterlopen bepalen de lengte van de strookvormige kavels. In principe lagen alle kavels zowel aan een weg als een waterloop. Alle dorpen waren per schip bereikbaar; het transport over water (zeker van suikerbieten), was in de eerste decennia essentieel. De boerderijen staan in groepjes van twee, drie of vier bij elkaar. Brede windsingels zorgen voor bescherming tegen de elementen en voor een besloten karakter van het erf. Rondom de dorpen liggen dorpsbosjes die de dorpen een intieme sfeer geven en als uitloopgebied voor de bewoners fungeren.

De kavelsloten en tochten waren samen met de hoofdvaarten van groot belang waren voor de ontwatering van het gebied. Alleen drie hoofdvaarten van de Noordoostpolder, de Urker-, Lemster- en Zwolse vaart, en de zijtakken naar de dorpen waren geschikt voor grotere schepen. In elk dorp was een loswal met een weegbrug vanwaar landbouwproducten konden worden verscheept. Lange tijd zijn vooral de suikerbieten op deze manier vervoerd. Het transport over de weg werd echter steeds belangrijker. Daarom werd ook veel aandacht besteed aan het patroon van de polderwegen en aan het aansluiten van de belangrijkste polderwegen op het wegennet van het oude land. Als noord-zuid-as werd een weg aangelegd van Lemmer via Emmeloord naar Kampen. Daarnaast was er een hoofdweg die van Urk via Emmeloord naar Vollenhove liep, met een aftakking naar Blokzijl en Steenwijk. Op zes tot acht kilometer van Emmeloord ligt een kring van wegen (Oosterringweg, Westerringweg etc.) die de dorpen met elkaar verbindt. Alleen Rutten, in het noorden van de polder, ligt niet aan zo'n ringweg.

Het patroon van dorpen in de Noordoostpolder is de ruimtelijke neerslag van de gedachte dat voor iedereen een verzorgingscentrum, met scholen, winkels, kerken en woningen, binnen een redelijke afstand moest liggen. Omdat de (brom-)fiets in die tijd het voornaamste vervoersmiddel was, had men bepaald dat de afstand tussen de

nederzettingen hooguit zeven of acht km zou mogen bedragen. Deze uitgangspunten resulteerden in een structuur met één regionaal centrum in het midden van de polder en een krans van tien dorpen met een lokaal-verzorgende functie daaromheen.

Uitgaande van een bevolkingsverspreiding van één inwoner per ha berekende men dat het streekcentrum Emmeloord zo'n 10.000 inwoners zou moeten herbergen. De tien kleinere dorpen zouden plaats moeten bieden aan ongeveer 1.000 tot 2.000 inwoners. In het buitengebied van elk dorp, gekenmerkt door verspreide bewoning in boerderijen en arbeidershuisjes, zouden zo'n 2.000 tot 3.000 inwoners moeten gaan wonen. De dorpenstructuur is bedacht naar aanleiding van de theorieën van de Duitse geograaf W. Christaller uit 1933. Hij was tot de conclusie gekomen dat in een tamelijk homogeen landschap een landschappelijke structuur ontstaat van grotere dorpen met een regionale centrumfunctie, omringd door een kring van dorpen met een lokale verzorgingsfunctie.

Al snel bleken deze cijfers door maatschappelijke veranderingen achterhaald. De plannen voor de inrichting van de polder waren gemaakt in een tijd dat paarden nog de belangrijkste trekkracht leverden op het boerenbedrijf. Al snel werd deze functie overgenomen door de pk's van de trekkers. De combines maakte het tijdrovende maaien, binden, ophokken en naar de boerderij brengen van het graan in een klap overbodig. Door de mechanisering in de landbouw waren veel minder arbeidskrachten op de boerenbedrijven nodig. Het aantal inwoners van de dorpen bleef dan ook lange tijd achter bij de ramingen. Ook de verzorgingstaak van de dorpen werd uitgehold door de toegenomen mobiliteit: de inwoners verkozen het hogere voorzieningenniveau van de streekkern Emmeloord boven dat van de kleinere dorpen. Ook in het buitengebied van de dorpen kwamen minder mensen te wonen dan verwacht, omdat de band tussen de landarbeiders en het boerenbedrijf steeds losser werd. De arbeiders woonden liever in de dorpen, waardoor de arbeiderswoningen hun oorspronkelijke functie verloren. Veel arbeidershuisjes kregen toen een bestemming als tweede woning, of werden in bezit genomen door forensen of gepensioneerde boeren.

Voormalige arbeiderswoningen in het buitengebied.

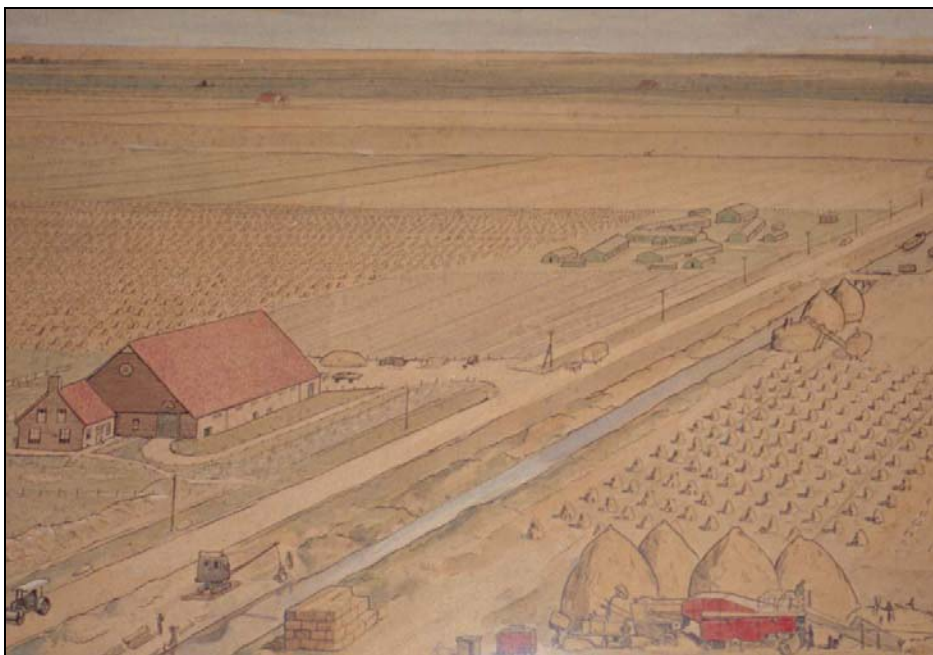
Wegbeplanting en erven

Bij de inrichting van de polder is veel aandacht besteed aan de beplanting. De wegen in de polder zijn allemaal van wegbeplanting voorzien, soms tweezijdig, maar vooral bij oost-westlopende wegen alleen aan de zuidkant van de weg, om groeischade aan de gewassen aan de noordkant van de weg te beperken. Omdat de wegen hooguit 1,5 kilometer van elkaar liggen werd de grote open ruimte onderbroken en ontstonden er overzichtelijke compartimenten.

Bij de dorpen zijn kleine recreatiebossen aangelegd, bedoeld om luwte te creëren in de dorpen en om de bewoners gelegenheid te geven een rondje te lopen. Grotere bossen, zoals het Kuinderbos, Urkerbos, Schokkerbos en Voorsterbos, werden gepland op voor landbouw ongeschikte keileem-, zand- en veengrond. Deze bossen hadden naast een recreatieve functie ook betekenis voor houtproductie en natuurontwikkeling. Het idee om de erven te omringen door windsingels is een vondst van de landschapsarchitect Bijhouwer. In het midden van de jaren '20 van de vorige eeuw werd begonnen met het Zuiderzeeproject : de afsluiting en gedeeltelijke droogmaking van de Zuiderzee. In 1930 viel de eerste nieuwe polder droog: de Wieringermeer. Dit was het startpunt van een proces van inrichting, grondverbetering, bouw van boerderijen en andere woningen waarbij het rijk het voortouw had. Deze 'ontginnings- en inrichtingsmachine' verhuisde van de ene naar de andere polder en zou zestig jaar actief blijven. Want in tegenstelling tot eerdere bedijkingen en droogmakerijen ging het rijk zich actief met de inrichting en de vormgeving van het nieuwe land bezighouden.

De doelmatigheid was het uitgangspunt bij de inrichting van de polders. Het was niet de bedoeling een schilderachtig landschap te creëren, de rechte lijnen en het efficiënte gebruik stonden voorop. De landschapsarchitect Bijhouwer en de stedenbouwkundige Granpré Molière, in dienst als 'esthetisch adviseurs' bij de Dienst Zuiderzeewerken, tekenden het ontwerp van de Wieringermeer. En inderdaad: schilderachtig is het niet geworden. Wel markant, met het strakke wegen- en waterlopenpatroon, de kenmerkende boerderijen en de erfbeplanting. De rechthoekige erfbeplanting, brede singels die de bedrijfsgebouwen aan drie kanten omgeven, heeft model gestaan voor de inrichting van de boerenerven in de overige droogmakerijen van het Zuiderzeeproject. Maar de invloed van dit ontwerp reikte veel verder: ook de erfbeplanting bij nieuwe boerderijen, die in het kader van de vele ruilverkavelingen zijn gebouwd, ziet er zo uit.

De erfbeplanting in de Noordoostpolder was aan strakke regels gebonden. De overheid, in dit geval de directie IJsselmeerpolders, bepaalde hoe het er allemaal uit zou moeten zien. De erven, die afhankelijk van de grootte van de bedrijven 60 tot 80 are groot waren, werden aan drie zijden omgeven door een brede singel. Alleen de kant van de weg bleef (gedeeltelijk) open. De singels aan de west- en noordzijde werden 7 meter breed, de andere 5 meter. Althans, bij de grotere bedrijven. Bij de kleinere, want er waren in de polder ook bedrijven van 12 en 18 ha, waren de

Op deze wandkaart is het begin van bewoning van de Noordoostpolder in beeld gebracht. De eerste boerderijen staan er al, het koren is gemaaid en staat in kleine hokken af te rijpen op het land. Verderop staan de barakken en loodsen van een pionierskamp, waarin de ontginners van de polder hebben gewoond.

breedtes respectievelijk 5 en 3 meter. Lag er een moestuin aan de zuidkant, dan werd daar geen singel maar een heg ingeplant. Het assortiment, dat bij het beplanten werd gebruikt, was erop afgestemd dat de singels al spoedig uit zouden groeien tot forse windkeringen, met een boom- en een struiklaag. Daarom werden populieren gebruikt, die, toen ze na ruim 20 jaar kaprijf waren geworden, werden opgevolgd door onder andere essen en eiken. Deze bomen, die langzamer groeien dan de populieren, waren in die tijd groot genoeg geworden om voldoende beschutting te geven. De struiklaag bestond uit hazelaar, lijsterbes en meidoorn. Bij de keuze van de boomsoorten werd aangesloten op de beplanting langs de wegen, zodat er in dat opzicht een eenheid in de polder zou ontstaan. Singels en wegbeplanting, net als overigens de bossen rond de nieuwe dorpen en de bossen op de slechtste gronden in de polder, werden aangelegd door Staatsbosbeheer.

1.4.3 Recente ontwikkelingen

Door schaalvergroting en mechanisatie in de laatste decennia is het aantal boerderijen afgenomen en de grootte van de agrarische bedrijven toegenomen. De kleinste bedrijven zijn vrijwel allemaal verdwenen. Sommige van de vrijgekomen boerderijen hebben hun agrarische functie verloren. Ook de arbeiderswoningen aan de buitenwegen hebben andere bewoners gekregen. De huizen en tuinen zijn uiteraard aan de wensen van de nieuwe bewoners aangepast. De dorpen hebben de laatste decennia een bescheiden ontwikkeling meegemaakt, waarbij de uitbreiding soms ten koste is gegaan van het dorpsbos. Emmeloord heeft zich ontwikkeld tot een agro-businesscentrum met een inwonertal van ruim 25.000.

Wat het wegenpatroon betreft zijn er geen veranderingen aangebracht, behalve de aanleg van de A6, die in het zuidelijke deel van de polder het landschappelijke patroon doorkruist. De oorspronkelijke hoofdstructuur van de polder, bestaande uit het patroon van wegen en waterlopen, de beplantingsstructuur en de verkaveling, is deugdelijk gebleken en is nog steeds duidelijk in het landschap te herkennen.

1.5 Historisch-geografische elementen en structuren

De cultuurhistorische elementen en structuren in het huidige landschap waaronder de historisch geografische elementen en structuren zijn voor het gebied te ordenen naar te onderscheiden landschapsvormende functies. Onderstaand is per relevante functie een aantal kenmerkende elementen en structuren vermeld.

Landbouw

- rationale percelering
- het 'eiland' Schokland
- erfbeplanting

Bosbouw

- Kuinderbos, Voorsterbos, Urkerbos, Schokkerbos

Wonen

- hoofdplaats Emmeloord
- overige dorpen liggen in een ruime kring om Emmeloord heen
- boerderijen in groepjes langs de wegen
- vm arbeiderswoningen in blokken van 2-4 in het buitengebied

Jacht en visserij

- vissershuisen op Urk

Waterstaat

- De polderdijk aan de zuid- en westkant van de polder
- het stelsel van sloten, tochten en kanalen
- gemaal Vissering (1942), Urk
- gemaal Smeenge (1943), Kraggenburg
- gemaal Buma (1941), Rутten

Defensie

- resten van twee mottekastelen van de bisschop van Utrecht (ca 1160 en 1380), ten zuiden van Kuinre
- vm luchtwachttoeren (1953), Ens

Delfstofwinning

- zandwinning Casteleijnsplas
- zandwinning Hopweg

Bedrijvigheid

- agrobusiness in Emmeloord
- orchideeënkwekerij bij Luttelgeest
- vm visrokerijen op Urk
- vm traanhuisje (1877), Urk
- scheepshelling aan de Oosthaven, Urk
- scheepswerf Hakvoort aan de Westhaven, Urk
- visafslag (1911), Urk

Verkeer

- Oosthaven (1819), Urk
- Westhaven (1856), Urk
- Lemstervaart, Espelervaart, Urkervaart, Enservaart, Zwolse Vaart (ca 1940)
- schutsluizen in de Zwolse Vaart, Urkervaart en Lemstervaart
- radiaire wegen, vanuit Emmeloord naar het 'oude land': Friese Weg, Kuinderweg, Marknesserweg, Kamperweg en Urkerweg
- Ringwegen, zoals de Noorderringweg en de Oosterringweg
- vm haven (1800) van Emmeloord op Schokland
- vm havenmeesterwoning (1900), Emmeloord op Schokland
- vm misthoorngedebouwtje (1922), Emmeloord op Schokland
- vuurtoren (1845, gebouwd op fundamenteën van een vuurtoren uit 1617) Urk
- Poldertoren, watertoren met carillon (1958), Emmeloord

Bestuur

- raadhuis (1986), Emmeloord
- vm raadhuis (1905), Urk

Religie

- kerkruïne (14^e eeuw), Schokland

Recreatie/sport

- dorpsbosjes bij alle dorpen

Zorg, cultuur en onderwijs

- bejaardenhuis (ca 1965), Emmeloord
- vm waterloopkundig laboratorium (1956), Kraggenburg
- Nationaal Lucht- en Ruimtevaartlaboratorium (1957), Kraggenburg
- Vissersmonument (1968), Urk

Energievoorziening

- windmolenpark aan de IJsselmeerdijk ten noorden van Urk

1.6 Literatuur

- Dissel, A.M.C. (1991), 59 jaar eigengereide doeners in Flevoland, Noordoostpolder en Wieringermeer. Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders 1930-1989. Lelystad.
- Duin, R.H.A. van (1995), Het Zuiderzeeproject in zakformaat. Lelystad.
- Geurts, A. J. (1997), De 'groene' IJsselmeerpolders. Inrichting van het landschap in Wieringermeer, Noordoostpolder, Oostelijk en Zuidelijk Flevoland. Lelystad.
- Heide, G.D. van der, 1957/58. Terp en dijkresten in het Zuiderzeegebied. Kamper Almanak 1957/58:
 - 163-175.
- Heide, G.D. van der, 1960. Schokland; vroeger en nu. Emmeloord.

- Heide, G.D. van der, 1965. Van landijs tot polderland; 2000 eeuwen Zuiderzeegebied. Amsterdam. Heide, G.D. van der, 1974. De Zuiderzee, van land tot water, van water tot land. Haren.
- Neuhoff, K.E.E., 1972. Planung und Kulturlandschaftsentwicklung in jungen Landerschliessungs-
- gebieten der Niederlande. Bonn.
- Kalisvaart, C. (1951), De bestemming en de waardering van de Noordoostpolderbodem. Van Zee tot Land. Rapporten en mededelingen inzake de droogmaking, ontginning en sociaal-economische opbouw der IJsselmeerpolders. Nr. 4. Zwolle.
- Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders (1972), Atlas Zuiderzeeproject 1972-1973. Lelystad.
- Stenvert, Ronald & Chris Kolman, 2006. Monumenten in Nederland : Flevoland. Met terugblik en registers van de complete serie. Zeist/Zwolle
- Stuvell, H.J., 1967. Bouwen op nieuwe bodem, ten behoeve van de gemeenschap in het voormalige Zuiderzeebekken. Assen.
- Takes, Ch.A.P., 1960. The settlement pattern in the Dutch Zuiderzee reclamation scheme. Tijdschrift K.N.A.G. 77: 347-353.
- Ven, G.P. Van de (red) (1993), Leefbaar Laagland. Geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland. Utrecht.
- Vries, C. de, 1962. Geschiedenis van het eiland Urk. Kampen.
- Vries Reilingh, H.D. de, 1979. Het landschap der drooggelegde Zuiderzeepolders. Recherches de géographie rurale, 1: 527-541.
- Vroom U.E.E., 1968. Urck, een zeker eiland in Almere. Spiegel der Historie 3: 151-164.
- Waard, D. de, 1948. Urk omstreeks het jaar 1000. Tijdschrift K.N.A.G. LXV: 626-631.

2 Regio 30: Flevopolders

Het hart van Zuidelijk Flevoland is een puur productielandschap: zowel landbouwproducten als energie.

2.1 Ligging

De Flevopolders, Oostelijk en Zuidelijk Flevoland, vormen het zuidelijke deel van de provincie. De polders worden geheel omgeven door wateren: de Veluwe randmeren in het oosten, het Gooimeer in het zuiden, het Markermeer en het IJsselmeer in het westen en het Ketelmeer in het noorden.

2.2 Karakteristiek

De Flevopolders behoren tot de jongste landschappen van ons land. Dit komt tot uiting in de maatvoering van de ruimte en in de functies die men aan het ruimtegebruik in de polders heeft toegekend. Behalve rationeel ingerichte landbouwgebieden vinden we uitgestrekte bossen, grote natuurgebieden en grote bevolkingsconcentraties. Almere heeft al meer dan 180.000 inwoners, Lelystad, de hoofdstad van de provincie Flevoland, 70.000.

De wordingsgeschiedenis komt duidelijk tot uiting in de polderdijken, het patroon van wegen en waterlopen en de rationele inrichting van de landbouwgebieden.

De Flevopolders laten zien dat de ideeën over ruimtegebruik en inrichting na de Tweede Wereldoorlog snel zijn veranderd. De voortgaande mechanisatie in de landbouw en de toegenomen mobiliteit waren redenen om de plannen (uit 1954) voor elf dorpen in Oostelijk Flevoland bij te stellen. Van de vijf dorpen uit het plan van 1959

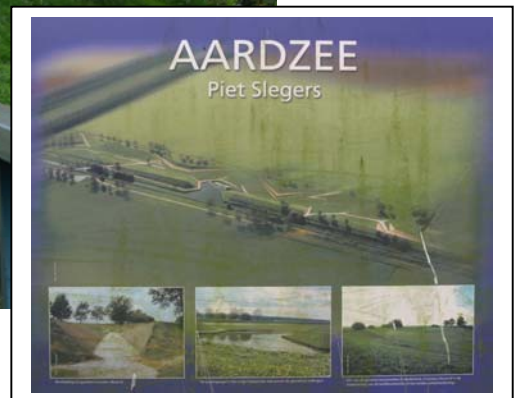
zijn er uiteindelijk maar drie gerealiseerd: Dronten, Swifterbant en Biddinghuizen. In Zuidelijk Flevoland is besloten naast Almere maar één dorp aan te leggen: Zeewolde. Het gevolg van deze inrichting, die dus voor een deel per ongeluk tot stand is gekomen, is dat het centrum van de regio wordt gekenmerkt door een optimale agrarische inrichting, terwijl de andere functies (natuur, bos, stedelijke gebieden, bedrijventerreinen) aan de randen van de regio zijn geconcentreerd. Ook niet gepland, maar daarom niet minder waardevol, is het natuurgebied de Oostvaardersplassen. Het gebied was bestemd om ontwikkeld te worden tot bedrijventerrein. Omdat het vrij lang duurde voordat men hiermee kon beginnen ontwikkelde zich in het gebied een ecosysteem dat inmiddels van Europese betekenis is. In 2006 broedden er voor het eerst een paartje visarenden in het gebied, een vogelsoort die al vele decennia niet meer als broedvogel in Nederland was voorgekomen.

Cultuurhistorische blikvangers

- de polderdijken en de Knardijk
- de randmeren
- de rationele inrichting van het centrum
- het stelsel van vaarten en tochten
- de sluizen en gemalen
- de bossen en natuurgebieden
- de land art projecten

De Aardzee (1982) van Piet Slegers, een van de land art projecten in de regio.

2.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap

2.3.1 Pleistoceen

Tijdens het Pleistoceen was een groot deel van ons land, ook het gebied van de huidige Flevopolders, een geosyclinaal dalingsgebied. Als gevolg van bewegingen langs breuken in de ondergrond daalde het gebied. De daling werd echter gecompenseerd door enorme pakketten rivierafzettingen die in de slenk werden afgezet door de voorlopers van de Rijn en de Maas. Deze voornamelijk zandige

afzettingen zijn meer dan 300 meter dik. Dit alles speelde zich af in een periode van twee miljoen jaar, voor de komst van het landijs.

In het Saalien, de voorlaatste ijstijd, was een groot deel van Nederland bedekt met landijs. De stuwwallen van de Veluwe, de Utrechtse Heuvelrug en het Gooi werden gevormd door ijslobben die in zuidelijke richting schoven en de ondergrond daarbij opstuwden. Onder het ijs werd een laag keileem afgezet, die echter nergens in de Flevopolders aan de oppervlakte komt. In het Weichselien, de meest recente ijstijd, bereikte het landijs ons land niet. Wel heerste er in de koudste periode van deze ijstijd, het Pleniglaciaal, een toendraklimaat. Doordat vegetatie vrijwel ontbrak in de koudere fasen van de ijstijd kon de wind op grote schaal bodemdeeltjes opnemen. Over grote delen van de regio is toen een laag dekzand afgezet, die over het algemeen niet meer dan 2m dik is.

2.3.2 Holocene

Na afloop van de Weichselijstijd, zo'n 10.000 jaar geleden, begon het Holoceen. Het gebied van de Flevopolders was toen een zwak golvend zandlandschap. In het zuiden van de polder lag de benedenloop van de Eem, in het noorden de delta van de Overijsselse Vecht en de IJssel. Het klimaat werd warmer en vochtiger en er ontwikkelde zich al spoedig een gesloten vegetatiedek. Door het afsmelten van de ijskappen steeg de zeespiegel, en als gevolg hiervan ook de grondwaterspiegel op het land. Op lage plekken met een gebrekkige afvoer ontstonden moerassen waarin veenvorming kon plaatsvinden. Uiteindelijk breidde het veengebied zich over grote delen van de regio uit en maakte deel uit van het enorme veenland dat een groot deel van het huidige IJsselmeergebied bedekte. De veenvorming ging door tot in de Vroege Middeleeuwen. In de 10^e en 11^e eeuw werden grote delen van het enorme veengebied ontgonnen en omgezet in boerenland. Verschillende dorpen lagen er in het gebied van de huidige polders, zoals Dronthe en Arke.

Landbouw bedrijven in een veengebied heeft echter altijd bodemdaling tot gevolg. Om te kunnen boeren moet de grond ontwaterd worden. Daar veengrond echter voor een belangrijk deel uit water bestaat levert het graven van sloten en greppels vrijwel direct een verlaging van het maaiveld op.

Dit proces, inklinking, wordt nog versterkt door de bodembewerking. Door de grond los te halen kan er lucht toetreden tot de bodem. Onder invloed van de zuurstof worden de plantaardige resten, waaruit veen bestaat, omgezet in water en kooldioxide. Dit proces wordt wel verteren of oxideren genoemd.

Door de bodemdaling werd het gebied kwetsbaar voor overstromingen. In de twaalfde eeuw begon de vorming van de Zuiderzee. Tijdens de Allerheiligenvloed van 1170 werden grote stukken van het veenland in het huidige IJsselmeergebied en de Noordoostpolder weggeslagen en in de eeuwen erna breidde de Zuiderzee zich steeds verder uit. Tal van dorpen, ook Dronthe en Arke, zijn verdronken en verwoest. Het veen werd op veel plaatsen verslagen tot op het pleistocene zand. Waar het veen was weggeslagen kwam een kleilaag tot afzetting, die hier en daar enkele meters dik is. Deze klei is afgezet in de Zuiderzeeperiode. In de Flevopolders is ook in de IJsselmeerfase nog een flinke kleilaag afgezet, hier en daar een halve meter dik.

2.4 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis

2.4.1 Prehistorie en Romeinse tijd

Voordat het hele gebied van de Flevopolders met veen was bedekt zijn er in verschillende perioden mensen geweest die hier gejaagd, gevist en misschien ook wel gewoond hebben. Er zijn vondsten bekend uit het Mesolithicum, de Midden Steentijd, en het Neolithicum, de Jonge Steentijd. Aan de oevers van de Vecht, die vroeger door het zuidelijke deel van de polder stroomde, vestigden zich mensen van de Swifterbandcultuur.

Tijdens de ontginning van Oostelijk Flevoland was bij het dorp Swifterbant in de ondergrond een systeem van rivierduinen en kreken met oeverwallen ontdekt. Op een niveau van zo'n zes meter beneden NAP meter beneden NAP (een tot twee meter onder het maaiveld) zijn op oude oeverwallen en rivierduinen de resten van

prehistorische nederzettingen te voorschijn gekomen. Tussen 1962 en 1979 is uitgebreid archeologisch onderzoek gedaan in het gebied ten westen van Swifterbant. Daarbij werd onder meer een grafveldje ontdekt met negen skeletresten.

Uit de vondsten bleek dat de bewoners van de oeverwallen leefden van jacht, visserij en het verzamelen van planten en knollen. Maar ze hadden ook aardewerk. Voor jagers en verzamelaars is dit heel ongebruikelijk; aardewerk hoort bij de leefwijze van agrarische samenlevingen waar mensen zich op vaste woonplaatsen hebben gevestigd. Naast aardewerk zijn ook graankorrels aangetroffen, die duiden op landbouw. Het lijkt er op dat de bewoners van de oeverwallen in een overgangssituatie verkeerden van jagen, verzamelen en visvangst naar een semi-agrarische bestaanswijze. De komende jaren gaan de archeologen van de Universiteit Groningen onderzoeken of de mensen uit die tijd daadwerkelijk graan verbouwden of dat men dit van elders heeft aangevoerd. Archeologen hebben op grond van de bijzondere vondsten een afzonderlijke cultuurperiode naar de vindplaats genoemd: de Swifterbantcultuur.

Uit de volgende prehistorische perioden zijn weinig tot geen vondsten bekend. Het veen breidde zich over grote oppervlakten uit en maakte het onmogelijk in het gebied te wonen en landbouw te bedrijven. Wel zal men via krekens en geulen af en toe het gebied hebben bezocht om er te jagen of te vissen. In 2006 is bij Kraggenburg, in de Noordoostpolder, een boomstamkano gevonden uit de IJzertijd.

2.4.2 Middeleeuwen en Nieuwe tijd

Het veengebied breidde zich over de regio uit en maakte deel uit van het enorme veenland dat zich uitstrekte van de duinen van Noord-Holland in het westen tot de hoge gronden van de Veluwe in het oosten. Ten plaatse van de huidige stad Almere lag in de Romeinse tijd een meer, dat toen Flevomeer werd genoemd en in de Middeleeuwen de naam Almere kreeg. Via een brede geul stond dit Almere in verbinding met de Noordzee.

De veenvorming in het gebied ging door tot in de Vroege Middeleeuwen. In de 10^e en 11^e eeuw werden grote delen van het enorme veengebied ontgonnen en omgezet in boerenland. De boeren die zich in het veenland vestigden kwamen waarschijnlijk van de aangrenzende hogere gronden. Verschillende dorpen lagen er in het gebied van de huidige polders, zoals Dronthe en Arke. Landbouw bedrijven in een veengebied heeft echter altijd bodemdaling tot gevolg. Door de bodemdaling werd het gebied kwetsbaar voor overstromingen. In de twaalfde eeuw begon de vorming van de Zuiderzee. Tijdens de Allerheiligenvloed van 1170 werden grote stukken van het veenland in het huidige IJsselmeergebied weggeslagen en in de eeuwen erna breidde de Zuiderzee zich steeds verder uit. Tal van dorpen, ook Dronthe en Arke, zijn verdrongen. Volgens de overlevering zijn ook twee kastelen in de golven gebleven: kasteel Nijenbeek ter hoogte van Oosterwolde en kasteel Hulkestein bij Nijkerk. Sommige nederzettingen moesten worden verplaatst, zoals Elburg (1393), Naarden (14^e eeuw) en misschien ook Doornspijk.

Lange tijd waren de huidige Flevopolders dus onderdeel van de Zuiderzee. Dit betekent echter niet dat er uit deze periode geen sporen in de bodem zijn achtergebleven. Bij het droogvallen van de polders zijn vele scheepswrakken te voorschijn gekomen. Uit het onderzoek van deze schepen is een gedetailleerd beeld ontstaan van de handel en de scheepvaart in het Zuiderzeegebied van de Late Middeleeuwen tot in de twintigste eeuw.

De Zuiderzeewerken

De eerste plannen voor de drooglegging van de Zuiderzee zijn de plannen die Henric Stevin in de zeventiende eeuw maakte. Enthousiast geworden door de grote droogmakerijen als de Beemster en de Schermer maakte hij schetsen voor een nog veel ambitieuzer project: de drooglegging van de Zuiderzee. De zeegaten tussen de eilanden moesten afgedamd worden en van spuisluisen voorzien worden. Knap bedacht, maar gezien de technische mogelijkheden van die tijd niet te realiseren. Pas in de 19^e eeuw werden opnieuw plannen gemaakt. De technische mogelijkheden waren belangrijk toegenomen door de toepassing van de stoommachines. Het

droogmalen van het 18.000 ha grote Haarlemmermeer in 1852 toonde aan dat een grootschalige drooglegging technisch mogelijk was. Toen gingen de plannenmakers er eens goed voor zitten: Kloppenburg en Faddegon in 1848, Van Diggelen in 1849, Beijerinck in 1866, Kooy in 1870, Stieltjens in 1873, Huët in 1875 en 1880, Linse in 1883, Wenmaeckers, ook in 1873 en Leemans, 1877. Al deze lieden hadden meer of minder vergaande plannen gemaakt om de Zuiderzee of delen daarvan droog te leggen. Het wachten was op de regering, om een standpunt in te nemen over de mogelijke drooglegging. En de regering, die in deze periode van liberale politiek niet erg happig was op grote staatsdeelname in dit soort projecten, liet het afweten. Daarom werd in 1886 op particulier initiatief de Zuiderzeecommissie opgericht. Deze commissie nam zich voor om de wilde plannen, die tot die tijd waren gepubliceerd, te verbeteren en van een serieuze onderbouwing te voorzien. Om dat werk uit te voeren werd in hetzelfde jaar ir. Cornelis Lely aangetrokken. Hij ging aan de slag, en schreef in 1891 een gedegen rapport bestaande uit acht delen waarin hij de plannen ontvouwde die later bijna geheel zijn uitgevoerd.

Enkele van de vele plannen voor afsluiting en gedeeltelijke drooglegging van de Zuiderzee.

Toch duurde het nog geruime tijd voordat het besluit tot uitvoering genomen werd. Twee gebeurtenissen waren er nodig om iedereen te overtuigen van de noodzaak de Zuiderzee af te sluiten en gedeeltelijk droog te leggen. In de eerste plaats bewees de Eerste Wereldoorlog hoe kwetsbaar Nederland was, waar het zijn eigen voedselvoorziening betrof. Dit maakte, in combinatie met een snelle bevolkingsgroei, uitbreiding van het landbouwareaal noodzakelijk. In de tweede plaats veroorzaakte een stormvloed in 1916 uitgebreide overstromingen in het Zuiderzeegebied en in de

Kop van Noord-Holland. Hierdoor werd duidelijk hoe kwetsbaar het dijkensstelsel rondom de Zuiderzee was. In 1918 besloot de regering tot uitvoering van de Zuiderzeewerken.

De toenmalige minister van Waterstaat was...ir. Cornelis Lely. Hij stuurde zijn eigen plan uit 1891, nagenoeg ongewijzigd, in 1918 naar het parlement. Cruciaal in zijn plannen was de verkorting van de kustlijn door de aanleg van de Afsluitdijk. Door de hals van de Zuiderzee af te sluiten konden grote overstromingen, zoals de catastrofale overstromingsramp van 1916, worden voorkomen. Daarnaast zou er een groot zoetwaterreservoir ontstaan, dat noodzakelijk was om in het toenemend drinkwatergebruik te kunnen voorzien. En als laatste werd door de gedeeltelijke inpoldering van de Zuiderzee het areaal landbouwgrond sterk uitgebreid. De voedselschaarste tijdens de Eerste Wereldoorlog lag de bevolking nog vers in het geheugen en dat leidde ertoe dat Nederland de voedselproductie meer in eigen hand wilde nemen. In het Zuiderzeegebied zouden volgens de plannen vijf droogmakerijen worden aangelegd, waarvan er uiteindelijk vier zijn gerealiseerd. Het parlement keurde de plannen goed en het grote werk kon beginnen. In de periode 1930-1968 werden de plannen van Lely uitgevoerd. In 1932 werd de Afsluitdijk aangelegd waardoor de Zuiderzee in het IJsselmeer veranderde. Achtereenvolgens vielen de Wieringermeer (1930), de Noordoostpolder (1942), Oostelijk Flevoland (1957) en Zuidelijk Flevoland (1968) droog. De Markerwaard, de vijfde droogmakerij in het plan van Lely, is er tot nu toe niet gekomen.

De drooglegging van de polders

Oostelijk en Zuidelijk Flevoland zijn in landschapsgenetisch opzicht sterk met elkaar en met de andere droogmakerijen verbonden. Toch zien de droogmakerijen er niet hetzelfde uit. Enerzijds omdat iedere droogmakerij werd ingericht naar de nieuwste technologische, agrarische, economische en sociale inzichten, anderzijds omdat men leerde van de ervaringen die men opdeed bij de inrichting van de voorgaande droogmakerijen. Bovendien werd de inrichting van het gebied beïnvloed doordat de regering besloot de volgorde van inpolderingen te veranderen. Na de aanleg van Oostelijk Flevoland was eigenlijk eerst de Markerwaard aan de beurt, maar er werd besloten aan Zuidelijk Flevoland prioriteit te geven. Toen dit besluit werd genomen was de aanleg van de dorpen Dronten, Swifterbant en Biddinghuizen al begonnen.

In Oostelijk Flevoland wilde men in eerste instantie nog een hiërarchisch nederzettingpatroon ontwikkelen, zoals dat in de Noordoostpolder bestond. Er waren elf dorpen gepland, die een verzorgende functie voor het omringende agrarische gebied moesten vervullen. Een van deze dorpen, Dronten, zou zich moeten ontwikkelen tot streekcentrum met een hoger voorzieningenniveau.

Aan de westkant van de polder was Lelystad gepland, de stad met een centrumfunctie voor het gehele Zuiderzeegebied en hoofdstad van de nieuwe Provincie Flevoland, die in 1986 werd ingesteld.

Van de aanleg van de elf dorpen zag men echter al snel af toen bleek dat door de mechanisatie in de landbouw het aantal inwoners van het nieuwe land sterk achter zou blijven bij de eerste voorspellingen. Daarnaast was de toegenomen particuliere mobiliteit en de veranderde sociale contacten tussen de boer en zijn arbeiders aanleiding voor de toekomstige inwoners om het hogere voorzieningenniveau van de grotere kernen zoals Lelystad en Dronten te verkiezen en de kleine dorpen links te laten liggen, zoals in de Noordoostpolder gebeurde. Een plan uit 1959 ging uit van vijf dorpen in de polder, waarvan Swifterbant, Dronten en Biddinghuizen ook inderdaad zijn aangelegd. De beide andere dorpen zijn er niet gekomen, waardoor het centrum van Oostelijk Flevoland vrij van dorpen bleef. Hier was ook de grootste aaneengesloten oppervlakte landbouwgrond te vinden, terwijl bossen en andere recreatieve voorzieningen aan de randen van de polder te vinden waren. Bij de aanleg van Zuidelijk Flevoland besloot men op dit stramien voort te borduren: het centrum van de nieuwe polder werd als landbouwgebied ingericht, de andere functies werden in de randen ondergebracht, zoals de uitgestrekte bossen (Horsterwold, Hulkesteinse Bos, Almeerder Hout), de nieuwe stad Almere en het dorp Zeewolde.

De landbouw

De regelmatige, blokvormige verkaveling in het agrarische buitengebied is grootschalig en rationeel, met name in het midden van Zuidelijk Flevoland. Men werd bij de inrichting van de droogmakerijen niet gehinderd door oudere landschappelijke structuren. Het was daarom mogelijk de ideale kavelgrootte te bepalen aan de hand van de gewenste bedrijfsvoering, de kosten voor de landinrichting en het landgebruik. Daarnaast maakte de naoorlogse mechanisering in de landbouw het ontstaan van veel grotere en meer efficiënte agrarische bedrijven mogelijk. Het verschil in kavelgrootte tussen de Noordoostpolder, Oostelijk Flevoland en Zuidelijk Flevoland is dan ook grotendeels te verklaren door de ontwikkelingen in de mechanisatie. In Oostelijk Flevoland kwam men tot een gemiddelde kavelgrootte van 30 en 45 ha en in Zuidelijk Flevoland van maar liefst 60 ha, terwijl de gemiddelde kavelgrootte in de Noordoostpolder niet meer dan 24 ha omvatte.

De IJsselmeerpolders zijn in eerste instantie aangelegd om het areaal landbouwgrond in Nederland te vergroten. Maar na de Tweede Wereldoorlog was de agrarische situatie in Nederland sterk gewijzigd. Het Nederlandse streven om in de eigen voedselproductie te voorzien werd al snel losgelaten. Bij de inrichting van Oostelijk en met name van Zuidelijk Flevoland kwam de agrarische functie dan ook veel minder prominent naar voren dan in de droogmakerijen die tot dan toe waren aangelegd. In de Zuidelijke IJsselmeerpolders werd bewust meer ruimte gereserveerd voor de aanleg van de al eerder genoemde stedelijke gebieden, maar ook voor de aanleg van recreatiegebieden, bossen (vooral op minder vruchtbare zandige grond) en natuurgebieden. Want de vraag naar die gebieden was in de loop van de jaren '60 en '70 sterk toegenomen. Zo ontstonden de recreatie- en natuurzones langs de Randmeren en op een aantal plaatsen in de droogmakerijen zelf. Dat het vaak in eerste instantie niet de bedoeling was om zoveel ruimte voor de natuur in te ruimen, zien we bij het natuurgebied de Oostvaardersplassen.

De Oostvaardersplassen, bij toeval ontstaan maar uitgegroeid tot een indruk-wekkend Natuurgebied dat vele nationaal en internationaal bedreigde planten- en diersoorten herbergt.

De waterbeheersing

De dijken hebben uiteraard een belangrijk deel van de ontstaansgeschiedenis van Oostelijk Flevoland en Zuidelijk Flevoland bepaald. De IJsselmeerdijken zijn weliswaar nooit zeewaterkerende dijken geweest, maar moeten die rol wel kunnen vervullen voor het geval de Afsluitdijk mocht breken. Kenmerkend is de Knardijk, een dijk temidden van land. De Knardijk heeft als waterkering gefungeerd van Oostelijk Flevoland, toen Zuidelijk Flevoland nog niet was aangelegd. Deze dijk is nog steeds als zodanig herkenbaar. Op de plaats waar de Vogelweg de Knardijk kruist ligt een voormalige werkhaven. De gemalen zijn uiteraard van groot belang voor de waterhuishouding. Voor Oostelijk en Zuidelijk Flevoland zijn dit de gemalen: Wortman te Lelystad, De Blocq van Kuffeler gelegen aan de Oostvaardersdijk in Almere, Lovink te Harderhaven (bij Harderwijk) en Colijn te Ketelhaven. Er zijn twee grote peilgebieden in de polders: de hoge afdeling aan de zuidelijke en zuidoostelijke kant en de lage afdeling, gevormd door het centrale en noordwestelijke deel.

Gemaal Colijn (1956), Ketelhaven

De Hoge Vaart loopt door beide polders, van de Alkmaarderhout naar de Ketelsluis in Ketelhaven. Net als de Lage vaart, iets westelijker gelegen, hebben ze zowel een verkeersfunctie als een afwateringsfunctie. Beide vaarten doorsnijden de Knardijk. Hier zijn sluisen aangebracht die in geval van nood gedicht kunnen worden.

De groene kathedraal (1987) van Marinus Boezem

Infrastructuur

Het weg- en waterlopenpatroon van Oostelijk Flevoland en Zuidelijk Flevoland is kenmerkend voor het landschap van de droogmakerijen: rechte wegen en waterlopen, die meestal een vast aantal kavels ontsluiten. De grote vaarten dienen voor zowel scheepvaart als afwatering.

Er zijn hoofdwegen en lokale wegen. De hoofdwegen lopen in Oostelijk Flevoland en in het oosten, zuidwesten en zuiden van Zuidelijk Flevoland min of meer evenwijdig aan de dijken. In het oostelijk deel van Oostelijk Flevoland lopen de secundaire wegen evenwijdig aan de randmeerdijk en in het noorden en zuiden staan de secundaire wegen dwars op de dijken. In Zuidelijk Flevoland is de structuur van de secundaire wegen minder strak, met uitzondering van het middengedeelte. Daar vormt de Vogelweg de hoofdweg en dwars daarop ontsluiten diverse wegen het agrarische land. De wegen- en waterlopenstructuur is in beide droogmakerijen echter niet zo regelmatig als in de Noordoostpolder.

De bossen

De beplanting in de noordwesthoek van Oostelijk Flevoland is van bijzondere cultuurhistorische waarde, omdat die aangeeft waar een aantal oeverwallen en

rivierduinen van de IJssel liggen. Dit is ook de plaats waar de bewoningssporen van de Swifterbantcultuur zijn gevonden.

De bossen in Flevoland hebben zowel een productiefunctie als een recreatiefunctie. Met name de bossen nabij de nederzettingen, die het contrast tussen de beslotenheid van de nederzettingen en de openheid van het agrarisch gebied sterk vergroten, en de bossen langs de randmeren hebben een belangrijke recreatieve functie. De bossen in Zuidelijk Flevoland concentreerden zich in de zuidlob en rond Almere. Eén van deze bossen is het Horsterwold, dat het grootste loofbos van Nederland moet worden.

Landschapskunst

In de regio zijn enkele 'land art' objecten aangelegd. De eerste werd in de jaren '70 ten noordoosten van Lelystad aangelegd. Dat was het Observatorium van Robert Morris. Het is ontworpen om de mens de ritmes van dag en nacht en de wisselingen van de seizoenen te laten meemaken. In het landelijk gebied van Zuidelijk Flevoland, aan de Vogelweg, ligt het ervaringslandschap 'De Aardzee' van Piet Slegers, waar de componenten water en aarde met elkaar verbonden zijn. In de Almeerderhout staat 'De Groene Kathedraal' van Marinus Boezem. Hier zijn 178 Italiaanse populieren geplant volgens de plattegrond van de kathedraal Notre Dame in Reims.

2.4.3 Recente ontwikkelingen

Om de woningnood in de noordvleugel van de Randstad te verlichten, kreeg Lelystad een functie in de opvang van de overloop uit Amsterdam en omstreken. Men ging er van uit dat de stad zou uitgroeien tot een inwonertal van 100.000. Dit is nog niet bereikt, er wonen thans ruim 70.000 mensen in Lelystad.

Bij de inrichting van Zuidelijk Flevoland liet men de uitgebreide hiërarchische nederzettingsstructuur, zoals die was toegepast in de Noordoostpolder en deels in Oostelijk Flevoland, geheel varen. De woningnood in de Randstad leidde hier tot de ontwikkeling van één groot stedelijk gebied in het zuidwesten van Zuidelijk Flevoland. Dit stedelijk gebied met de naam Almere werd opgebouwd uit een aantal stedelijke kernen. De kernen zijn min of meer afzonderlijk van elkaar tot ontwikkeling gekomen en worden gescheiden door groene zones met een recreatieve en natuurfunctie. Almere speelde, meer nog dan Lelystad, een rol van betekenis in de opvang van de woningnood in de Randstad. Zodoende vervullen zowel Lelystad als Almere een bovenregionale functie in de ruimtelijke ordening van Nederland. Voor Lelystad is die rol enigszins uitgespeeld, maar Almere groeit nog steeds sterk door migratie, voornamelijk vanuit de Randstad. De verschillende kernen van Almere beslaan inmiddels een groot oppervlak.

2.5 Historisch-geografische elementen en structuren

De cultuurhistorische elementen en structuren in het huidige landschap waaronder de historisch geografische elementen en structuren zijn voor het gebied te ordenen naar te onderscheiden landschapsvormende functies. Onderstaand is per relevante functie een aantal kenmerkende elementen en structuren vermeld.

Landbouw

- rationele percelering

Bosbouw

- Hollandse Hout, Almeerder Hout, Boswachterij Reve Abbart, Bremerberg, Harderbos, Horsterwold, Hulkesteinse Bos

Wonen

- steden Lelystad en Almere
- dorpen: Zeewolde, Biddinghuizen, Dronten, Swifterbant

Jacht en visserij

- geen items

Waterstaat

- polderdijken
- Knardijk
- gemalen: Wortman (1957) te Lelystad, De Blocq van Kuffeler aan de Oostvaardersdijk (1967) in Almere, Lovink (1957) te Harderhaven (tegenover Harderwijk) en Colijn (1957) te Ketelhaven.
- Hoge en Lage Vaart
- stelsel van sloten en tochten
- voormalige werkhavens: Lelystad, Knardijk
- de randmeren
- keersluizen in de Knardijk (1969)

Defensie

- geen items

Delfstofwinning

- geen items

Bedrijvigheid

- geen specifieke vormen van bedrijvigheid

Verkeer

- stelsel van ringwegen in Oostelijk Flevoland
- zenderpark Flevoland
- schutsluizen in de grote kanalen bij de gemalen

Bestuur

- raadhuisen van Lelystad, Dronten, Zeewolde en Almere

Religie

- geen bijzondere items

Recreatie/sport

- diverse recreatieve voorzieningen langs de randmeren
- de dorpsbossen
- de mede op recreatief medegebruik ingerichte grote bossen
- Knarbos en Larserbos
- uitkijktoren De Biezenburcht (1990), Zeewolde

Landgoederen en buitenplaatsen

- Kasteel Almere, trouwkasteel, kopie van Château Jemeppe bij Hargimond in België

Zorg, cultuur en onderwijs

- de land art projecten
- informatiecentrum Nieuw Land, Lelystad
- Bataviawerf (1985), Lelystad
- Museum NISA (1998), Lelystad

Energievoorziening

- Flevocentrale
- diverse windmolenparken

2.6 Literatuur

- Dissel, A.M.C. (1991), 59 jaar eigengereide doeners in Flevoland, Noordoostpolder en Wieringermeer. Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders 1930-1989. Lelystad.
- Duin, R.H.A. van (1995), Het Zuiderzeeproject in zakformaat. Lelystad.
- Geurts, A. J. (1997), De 'groene' IJsselmeerpolders. Inrichting van het landschap in Wieringermeer, Noordoostpolder, Oostelijk en Zuidelijk Flevoland. Lelystad.
- Heide, G.D. van der, 1965. Van landijs tot polderland; 2000 eeuwen Zuiderzeegebied. Amsterdam. Heide, G.D. van der, 1974. De Zuiderzee, van land tot water, van water tot land. Haren.
- Oostelijk Flevoland-nummer, 1963. Stedebouw en Volkshuisvesting 44.

- Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders (1972), Atlas Zuiderzeeproject 1972-1973. Lelystad.
- Stuvell, H.J., 1967. Bouwen op nieuwe bodem, ten behoeve van de gemeenschap in het voormalige Zuiderzeebekken. Assen.
- Takes, Ch.A.P., 1960. The settlement pattern in the Dutch Zuiderzee reclamation scheme. Tijdschrift K.N.A.G. 77: 347-353.
- Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders (1972), Atlas Zuiderzeeproject 1972-1973. Lelystad.
- Stenvert, Ronald & Chris Kolman, 2006. Monumenten in Nederland : Flevoland. Met terugblik en registers van de complete serie. Zeist/Zwolle
- Ven, G.P. Van de (red) (1993), Leefbaar Laagland. Geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland. Utrecht.
- Vries Reilingh, H.D. de, 1979. Het landschap der drooggelegde Zuiderzeepolders. Recherches de géographie rurale, 1: 527-541.